

Маметемин кызы М.

**XX КЫЛЫМДЫН 20-30-ЖЫЛДАРЫНДА КЫРГЫЗСТАНДАГЫ
СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК ИЗИЛДӨӨЛӨР**

Маметемин кызы М.

**СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
В КЫРГЫЗСТАНЕ В 20-30 ГОДЫ XX ВЕКА**

Mametemin kyzy M.

**SOCIOL-ECONOMIC RESEARCH IN KYRGYZSTAN IN THE
20-30 YEARS OF THE TWENTIETH CENTURY**

УДК: 947.1 (575.2) 084.6

Кыргызстандын тарыхында XX к. 20-30-жылдары маанилүү окуяларды камтыганы менен өзгөчөлөнөт. Бул мезгил ичинде өлкөдө саясий-экономикалык маселелер колго алынып, социалисттик жаңы маданияттын, эл агартуу жана билим берүүнүн жаңы этабы башталган. Мындан улам илимий мекемелерди куруу, илим тармактарын өнүктүрүү, жергиликтүү адистерди даярдоо башкы маселелердин бирине айланган. Өзгөчө Кыргыз АССРнин түзүлүшү менен Кыргызстандын жана кыргыз элинин тарыхын окуп изилдөөгө маани бериле баштаган. Мындан улам кыргыздардын социалдык-экономикалык абалын камтыган изилдөөлөр жарыкка чыга баштаган. Макала XX к. 20-30-жылдарындагы жарыяланган монографиялардын жана очерктердин негизинде жазылды. Макалада аталган жылдар аралыгында кыргыздардын социалдык түзүлүшүн, экономикалык абалын изилдөө максатында уюштурулган экспедициялар жана социологиялык изилдөөлөр жөнүндө да сөз болмокчу. Ошону менен бирге социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр боюнча изилдөөчүлөрдүн көз караштары, дискуссиялары берилди.

Негиздер сөздөр: үй-бүлө, социалдык стратификация, экспедиция, экономика, изилдөө, маданият, экономикалык абал.

История Кыргызстана 20-30 годов XX века отличается тем, что содержит очень важные события. В этот период взяты под контроль политико-экономические проблемы, и начался новый социалистический и культурный, просвещенный и образовательный этап. В связи с политико-социальными изменениями приоритетной задачей стояло строительство научных учреждений, развитие научной сферы, подготовка местных специалистов. Особенно формированием Кыргызской АССР стало важным исследовать историю Кыргызстана и кыргызского народа. В результате стали появляться исследования социально-экономического положения кыргызов. В статье будет рассказано об организованных за эти годы экспедициях и социологических исследованиях с целью изучения социального устройства и экономического положения кыргызов. Вместе с тем, были представлены дискуссии, взгляды исследователей по социально-экономическим изменениям.

Ключевые слова: семья, социальное расслоение, экспедиция, экономика, исследования, культура, экономический статус.

The history of Kyrgyzstan in the 20s-30s of the twentieth century is distinguished by the fact that it contains very important events. During this period, political and economic problems were taken under control, and a new socialist and cultural, enlightened and educational stage began. Due to the political-social changes, the construction of scientific institutions, the development of the scientific sphere, and the training of local specialists was a priority. Especially with the formation of the Kyrgyz ASSR, it became

important to research the history of Kyrgyzstan and the Kyrgyz people. As a result, studies of the socio-economic situation of the Kyrgyz began to appear. The article will describe the expeditions and sociological research organized over the years to study the social structure and economic situation of the Kyrgyz. At the same time, the discussions and views of researchers on socio-economic changes were presented.

Key words: family, social stratification, expedition, economy

XX к. 20-30-жылдарда тарых илиминин калыптанышы татаал процесс менен коштолгон. Анткени авторитардык режимдин күчөшү, системага каршы чыккандарды алсыздандыруу, жеке инсанга жана регионалдык жетекчиге баш ийүү, мамлекеттик идеологияны туу тутуу ж.б. жагдайлар илимге таасирин тийгизбей койгон эмес. Бул өз кезинде тарых илимин саясатташтырууга да алып келген. Ал эми изилдөөлөр союздук республикалардан келген жеке эле коомдук илимдердин өкүлдөрү тарабынан эмес партиялык кызматкерлер, практикант жана публицисттер тарабынан да жүргүзүлгөнү маалым. Аталган жылдарды кыргыздардын социалдык-экономикалык абалы боюнча изилдөөлөр И.А. Фатьянов, И.Мишин, В.И. Буров-Петров, П.Кушнер (Кнышев), С.М. Абрамзон, М.Г. Сахаров, П. Погорельский, В.Батраков, Т.Рыскулов ж.б. авторлордун эмгектеринде иштетип чыккан.

1920-ж. экинчи жарымында этнографиялык, саясий жана социалдык-экономикалык маселелерди изилдөө үчүн аймактарда экспедициялар жүргүзүлгөн [1]. Мындай экспедициялардын катышуучуларынын бири тарыхчы-этнограф М.Ф. Гаврилов болгон. Анын изилдөөлөрүнүн мазмунун 20-ж. Кыргыздардын социалдык түзүлүшү боюнча маселелер түзөт [2, 159-б]. Изилдөөчү калкты бай-кедей катмарга бөлүп караган. Анын ичинде байлар да өзүнчө саясий жана экономикалык жактан кордулу, ордолуу жана сараң бай деп бөлүнүшкөн [3, 199-б]. Автордун пикири боюнча «Кордулу-бай» - деп материалдык мураска ээ болгон байларга карата айтылган. Алар калк арасында да таасирлүү адамдар болушкан. Башкаруучунун ордосуна жакын жайгашкан, мыкты жасалгаланган үйдүн кожоюну «ордолуу бай» деп аталган. Кийинки категориядагы байларды «сараң» деп атап коюшкан [3, 199-б]. Мындан сырткары изилдөөчү совет бий-

лигинин алгачкы жылдарындагы кыргыздардын экономикалык абалына анализ жүргүзгөн.

Илимий-изилдөө иштерин жүргүзүү максатында өлкөгө 1925-ж. профессор П.Кушнер келген. Кушнер калктын социалдык катмарына көңүл буруп, алардын коомдогу ээлеген ордуна жана чарбасына салыштыруу анализин жүргүзгөн. Мисалы: коомду кедей, орто жана бай деп 3 социалдык топко бөлгөн. Биринчи топту 3 катмарга бөлүп караган.

1) 2 ири мүйүздүү мал, 10 майда туяктуу мал жана 1½ дес. сугат жерге ээ болгон топ.

2) 10дон ашык майда туяктуу малга жана 1½ дес. жерге ээ болгон топтор кирген.

3) эч малы жок, 1½ден 1 дес. чейин жерге ээ болгон топ.

Калктын орто катмарын да 2 топко бөлгөн. Анда:

1) Бул группага короосунда 3-10 ири мүйүздүү жана майда туяк мал болгон. Ошондой эле 1½-3 дес. жерге ээ болгон, жумушчу жалдабаган топтор кирген.

2) Биринчи группадагыдай материалдык көрсөткүчкө ээ бирок эмгек күчүн жалдаган топтор кирген.

Калктын социалдык катмарынын акыркы тобуна байлар кирген. Изилдөөчү байларды экономикалык көрсөткүчүнө карата төмөндөгүдөй бөлгөн.

1) 10-100гө чейин ири жана майда туяктуу малга ээ, жерлерин ижарага берген байлардын курамы.

2) Ушундай эле чарбалар ошол эле учурда эмгек күчүн жалдаган топтор.

3) Бул топко 100-1000 ашык малга ээ болгон байлардын курамы кирген [4, 42-6]. Социалдык мамилелерди изилдеген соң, автор кыргыздарда уруулук түзүлүш жоюлган деген жыйынтыкка келгени маалым.

Дал ушул жылдарда советтик саясат бай-манаптар менен күрөшүү «кулакка тартууга» багытталганы белгилүү. Аталган маселе илимий чөйрөдө да кызуу талкууга алынып, манап темасы актуалдуу маселелердин бирине айланган. П.Кушнер да манап темасына кайрылып, манап институтунун өзгөчөлүгүнө, аткарган функцияларына токтолуп кеткен. Автордун пикири боюнча манап сөзү чоң конуштарга ээлик кылган, княздарга карата айтылган. Манаптар кичине же чоң топтордун өкүлдөрү болушуп, коомчулуктун урматына эгедер адамдар. Кээ бирлери өзгөчө укукка ээ болушкан. Алар бир эле учурда соттун ошол эле учурда кеңешчинин милдеттин да аткарышкан [4, 4-6]. Автор «манапчылык уруулук түзүлүш эмес, бул феодализмдин алгачкы фазасы. Манапчылык жамааттык доордун аягында аскердик топтон бөлүнүп чыгып, алар чыныгы феодалга айланууга жетишкен эмес бирок, примитивдүү демократияга ээ болушкан» - деген пикирди айткан. Бул пикир убагында талкуу жаратып сынга кабылган.

Сындоочулар П. Кушнердин кыргыздардагы уруулук мамилелердин узак убакытка чейин өкүм сүргөнүн эске алган эмес деп эсептешет. Анткен менен авторду Кыргызстандагы социалдык изилдөөлөрдүн алгачкы чалгынчысы катары балоого болот.

Жогоруда айтылып өткөндөй 20-30-жж. Партия өкүлдөрү жана илимий-изилдөөчүлөрдүн көңүл чордонунда кыргыздардагы социалдык түзүлүш жана бай-манаптар менен күрөшүү маселеси турган. Мына ушул маселеге кайрылган авторлордун бири В.И. Буров-Петров болуп саналат. Автордун эмгегинде кыргыздардын социалдык стратификациясы жана манап институту боюнча маселелер орун алган. Автордун ою боюнча манап – бул жогорку катмардын башында туруп, толук калыпка келбеген же уюшулбаган феодал болуп саналат [5, 18-6]. Манапчылык кыргыздар арасында көчмөнчүлүк мезгилден эле башталган. Анын пикирине караганда, көчмөнчүлүк мезгил кыргыз урууларынын 150 жыл мурун ээлеген азыркы конуштарына келиши менен аяктаган. Манаптар алгач чарбаны уюштуруучу катары кийинки мезгилде башка уруулар менен өз-ара мамилени жүргүзүү функциясын аткарууну колго алышкан. Албетте бул функция анын калк арасында кадыр-баркка ээ болушуна алып келген. Манаптар бир эле учурда чарба ээси, жогорку сот жана башкаруучу боло алышкан. Автор, манапчылыктын келип чыгышын Тогай аттуу уруу башчы менен байланыштырган. Анын пикиринде Тогай түндүк аймактын манабы болгон жана андан кийин манапчылык мураска бериле баштаган. Ал эми алардын аткарган функцияларына кеңири токтолуп, манаптарды эски топтогу жана кайра түзүлгөн манаптар деп эки негизги группага бөлгөн [5, 15-16-6]. Калктын социалдык катмарына анализ жүргүзгөн автор манаптардан кийинки баскычта атка-минерлер турат деп эсептеген. Алар толук дворяндык түзүлүшкө ээ эмес, бирок манаптан кийинки орунда турган жана кадыр-баркка ээ болгон топ болгон. Атка-минерлерден кийинки катмарда байлар турган. Автор, колунда жетишээрлик мүлкү бар соодагер, кулак жана сүткорлорду –бай деп сүрөттөгөн. Кийинки топто орто катмар жана кедейлер турган. Орто катмар байга көз каранды эмес, үй-бүлөөсүнүн суроо-талабын канаттандыруу үчүн өз алдынча чарбасын өнүктүрө алган адамдардын топто болуп саналат. Ал эми кедейдеп түздөн-түз манап же байларга көз каранды болгон топторго карата айтылган. Ал манаптарды коомдун өнүгүүсүн оздуктап турган күч деп эсептеп, аларды жоюнун бир катар жолдорун сунуштап кеткен. Бирок автор жетишсиз же толук эмес байкоо, изилдөөнүн негизинде жалпы жыйынтык чыгарганын айта кетүү зарыл.

Бул жылдары кыргыздардын коомдук турмушунун иерархиялык түзүлүшүн жана манапчылыктын келип чыгышына С.М. Абрамзон да кайрылган [6].

Автор манаптар исламды биринчилерден болуп кабыл алышып, анын артынан өз букараларына кабыл алдырганын айтат. Манапчылык өзүнүн феодалдык маңызынын көрөңгөлөшүнөн улам кийин мусулман диний кызматчылар менен кызматташканын белгилеген. Шабдан жана Ормон сыяктуу уруу башчыларынын дин багытындагы ишмердүүлүктөрү тууралуу жазган. Алсак Шабданды ашкере динчил катары сүрөттөсө, Ормонду өзгөчө динчилдиги менен айырмаланган эмес; бирок орозо туткан, сейрек болсо да таңкы намазды окуганын айтып, эшен молдолорду жек көргөнүн айтат. Ормондун диний иштерге кийгилишип турганын анын орозонун ысык жай мезгилинен кыш айына которууга уруксат бергенин айтат [7, 523-б]. Албетте ал мезгилдеги манаптарга болгон көз караш ал мезгилдин талабына жараша мүнөздө-

лүп баа берилген болчу. Белгилей кетсек социалдык-экономикалык эмгектердин айрымдары практикалык муктаждыктардан улам жазылганы маалым. Анткени административдик райондорду уюштуруу, экономикалык жана маданий жактан өнүгүү, элдик чарбаны алдыга жылдыруу сыяктуу маселелерди изилдөө зарыл эле. Аталган маселеге өз убагында А.И. Фатянов кайрылган. Административдик райондорду уюштурууда кыргыздардын уруулук түшүнүктөрү, чарбанын натуралдык өнүгүшү ж.б. кырдаалдар тоскоол болгонун белгилген. Райондорго бөлүү долбоорунун жыйынтыгында аймактарда бир топ социалдык жана экономикалык өзгөрүүлөр болгонун белгилеп кеткен. Автор областардагы калктын жер үлүштүрүн жана жандыктарынын саны боюнча да кеңири маалымат берген.

1-таблица [8, 14-б.]

Кантондордун аталышы	Сугат аянты гек.			Жандыктар % менен			
	жалпы	анын ичинен		ат	при мүйүздүү	кичине туяк жандыктар	жалпы
		сугат	кайрак				
Фрунзе	55777	38194	17583	16678	44237	11623	72538
Чүй	20751	17098	3653	20502	22137	20104	62743
Талас	31450	28437	3013	34194	26395	25513	86102
Каракол	39601	22656	16945	29627	34399	20434	84460
Нарын	11220	9430	1809	41383	33201	59433	134017
Ош	80833	49978	30855	33793	45880	21418	101091
Жалал-Абад	70192	48585	21607	27216	35039	15158	77413
Обл. боюнча	309824	214378	95456	203393	241288	173683	618364

Таблицада байкагандай айдоо жеринин аянты боюнча Ош жана Жалал-Абад областы алдыңкы сапта турган. Ал эми мал чарбасы менен алектенген жамаат Нарын областына туура келип, бул 99% түзгөн. Көчмөн жана жарым көчмөн калкты отурукташтыруу процесси башталгандан тарта, региондордун социалдык-экономикалык жана статистикалык маалыматтарын топтоо иштери жүргөн. Бул багытка тиешелүү изилдөөлөрдүн катарына М.С. Кивмандын эмгегин кошууга болот. М.С. Кивман Чүй өрөөнүндөгү калктын чарба, коомдук-саясий түзүлүшү, социалдык-экономикалык абалы жана маданий тармагы боюнча изилдөө жүргүзгөн. Автордун берген маалыматы боюнча XX к. Башында Чүй өрөөнүндө жашаган 25000 калктын көпчүлүк бөлүгүн кыргыздар түзгөн. Район боюнча жалпы 6500 чарба болсо, анын

30 орус, 10 өзбек, 11 татар, 6 чарба уйгурларга калганы кыргыздарга таандык болгон [9, 37-б].

1925-ж. ВКП (б) БКнын Орто Азия бюросу айыл-кыштактарды изилдөө боюнча комиссия түзгөн. 1927-ж. атайын экспедиция уюштурулуп, комиссия мүчөлөрү Борбордук Тянь-Шанда илимий-изилдөө иштерин жүргүзгөн. Экспедициянын негизги максаты региондун социалдык жана экономикалык абалын изилдөө эле. Комиссиянын активдүү мүчөлөрү катары П.Погорельский жана В.Батраковду белгилөөгө болот. Алар топтогон материалдардын негизинде «Экономика кочевого аула Киргизстана» - аттуу көлөмдүү монографиясын жарыялашкан. Эмгекте кыргыздардын социалдык-экономикалык мамилелери, коомдук-саясий түзүлүшү ж.б. маалыматтар чагылдырылган.

2-таблица [10, 61-б.].

№	Топтор	Жандыктын башы (орточо эсеп менен 1 чарбага)					
		баары	кой	ат	при мүйүздүү жандык	эчки	төө
1.	Пролетариятташкан катмар	1,5	-	0,5	-	1,0	-
2.	Кедей катмар	15,6	4,6	2,3	3,3	5	-
3.	Орто катмар	42	22	2	3	15	-
4.	Ишкерлер	279,4	231	24,4	11	9,2	3,8
5.	Өндүрүш ээси	1929,7	1777,5	112,7	17	18	4,5

Ал эми ушул топтордун кирешесин төмөнкү таблицадан көрүүгө болот.

Таблица [10, 61-б.]

№	Чарбалар	Акча кирешеси							
		баары		жер иштетүүдөн		мал-чарбасындан		эмгек акы (жумуш күчүн бергендер)	
		Рубль менен	%%	Рубль менен	%%	Рубль менен	%%	Рубль менен	%%
1.	Пролетариятташкан катмар	41,5	100	10	24	-	-	31,5	76
2.	Кедей катмар	58,1	100	4	7	12,8	22	41,3	71
3.	Орто катмар	70	100	-	-	30	42	40	57,1
4.	Ишкерлер	712	100	40	5,6	672	94,4	-	-
5.	Өндүрүш ээси	1874,4	100	-	-	1794,4	95,7	80	4,3

Таблицадан берилгендей жумуш күчүн бергендер 1-2-топко тура келип, мал-жандыктан киреше тапкандар өндүрүш ээлери болуп бул 95,7% түзгөн. Кирешесин мал-чарбасындан тапкандар бай катмар болуп эсептелинип, жалданып иштегендер кедей жана орто катмарлар болгон.

4-таблица [10, 63-б.]

Топтор	Каражаттын каржалышы											
	Өздүк керектөө		Өндүрүшкө корутуу		Салык		Карызга берүү		Жумушчуларды жалдоо		Калдык	
	Рубль менен	%%	Рубль менен	%%	Рубль менен	%%	Рубль менен	%%	Рубль менен	%%	Рубль менен	%%
1	37	92,6	1,5	3,7	1,9	4,7	-	-	-	-	1,1	-
2	46,6	81,7	9	15,8	1,60	2,5	-	-	-	-	0,9	-
3	42,6	74,7	10,5	18,5	4	6,8	-	-	-	-	12,9	-
4	296	44,6	105,5	15,5	165,2	24,4	110,6	14,9	2,6	0,6	32,1	-
5	679,42	36,3	175	9,3	989,7	52,5	40,0	2,1	17,1	0,9	73	-

Ал эми Т.Р. Рыскулов өзүнүн эмгегинде улуттук боштондук кыймыл жана XX к. башында кыргыздардын социалдык-экономикалык түзүлүшү, сыяктуу маселелерге орун берип, кыргыз коому таза патриархалдык-уруулук түзүлүштө болгонун белгилеген [11].

XX к. 20-30-жылдары Кыргызстандын тарыхын изилдөөнүн негизги багыттары кыргыздардын коомдук-саясий турмушу, этнография, социалдык-экономикалык абалы ж.б. изилдөөгө багытталган. Бул багытта бир катар изилдөөлөр жана экспедициялар уюштурулган. Натыйжада илимий аспектеги И.А. Фатьянов, В.И. Буров-Петров, П.Кушнер, С.М. Абрамзон, П. Погорельский менен В. Батраков, Т. Рыскулов ж.б. авторлордун кыргыздардын социалдык түзүлүшү, экономикалык абалы чагылдырылган эмгектери жарыяланган. Жогорудагы авторлордун эмгектери XX к. башындагы кыргыз коомунун социалдык стратификациясын изилдөөдө бүгүнкү күндө да актуалдуулугун жоготпой келүүдө.

Адабияттар:

1. Абрамзон С.М. Этнографическое изучение Киргизии за 20 лет./Наука в Киргизии за 20 лет 1926-1946. - Ф., 1946.

2. Гаврилов М. Ф. Этнографическая экспедиции в Киргизии. // Бюллетень Средно-Азиатского Государственного Университета. Вып. 17. - Ташкент, 1928 г.
3. Гаврилов М.Ф. Классовый состав «Букары» Горной Киргизии. // Современный аул в Средней Азии. - Ташкент, 1927. Вып. 10.
4. Кушнер П. Горная Киргизия (Социологическая разведка). - Москва, 1929.
5. Буров-Петров В.И. На борьбу с байством и манапством. - Фрунзе, 1927.
6. Абрамзон С.М. У истоков манапства. // Советская Киргизия за (1930-1932гг.); Современное манапство в Киргизия. / Советская этнография. 1931. №3-4., Манапства и религия. // Советская этнография. 1932. №2.
7. Абрамзон С.М. Кыргыздар жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. - Бишкек, 1999.
8. Фатьянов А.И. Хозяйственное и культурное строительство Киргизии. - Фрунзе, 1927.
9. Кивман М.С. Чуйский район Киргизской АССР (Социально-экономический очерк). - Фрунзе, 1931.
10. Погорельский П., Батраков В. Экономика кочевого аула Киргизстана. - Москва, 1930.
11. Рыскулов, Т. Р. Киргизстан. - Москва, 1935.
12. Маметемин К.М. Этнографические исследования в Кыргызстане (1920-1930гг.). / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2017. №. 7. С. 217-220.